

VILNIAUS ŽEMUTINĖS PILIES SODAS: DUOMENYS IR ATKŪRIMO PROBLEMOΣ

Dr. DAIWA STEPONAVIČIENĖ

Vilniaus pilį valstybinio kultūrinio rezervato
Mokslinių tyrimų skyriaus vyr. specialistė
B. Radvilaitės 7/2, LT-01124 Vilnius
El. paštas daiva@viliauspilys.lt

Daiva Steponavičienė (g. 1963 m.) 1981–1986 m. studijavo Vilniaus universitete Istorijos fakultete, apgynė diplominį darbą tema „Lietuvių liaudies muzika, remiantis rašytiniais šaltiniais ir archeologiniais duomenimis“. Lietuvos archeologijos draugijos narė. 1994–2004 m. dirbo Pilių tyrimo centre „Lietuvos pilys“ archeologe, savo tyrimų medžiagos pagrindu parengė ir apgynė daktaro disertaciją „Lietuvos valdovo Vilniaus dvaro prabanga archeologijos duomenimis (XIII a. – XVI a. pradžia)“ (2005 m.). Monografijos „Petras Tarasenka“ ir daugelio straipsnių archeologijos ir kultūrologijos klausimais autorė, Lietuvos ir užsienio (Estijos, Latvijos, Lenkijos, Suomijos) mokslinių konferencijų prelegentė.

Iš griuvėsių sparčiai kyla Lietuvos valdovų rūmai. Lietuvos vardo istoriniuose šaltiniuose paminėjimo tūkstantmečio proga 2009 m. galėsime lankytis irengtose jų menėse, apžvelgti muziejinę ekspoziciją, pasigrožeti rūmų vidinio kiemo galerijomis. Tačiau ne vien puošnus eksterjeras ir prabangi rūmų vidaus apdaila lemia rūmų grožį: ne menkesnis vaidmuo tenka rūmų aplinkai – parkams su karpytais želdiniais, skulptūromis ir fontanais.

Išlikusi rūmų pietinio fasado ikonografija pateikia tik plytinčios XIX a. aikštės vaizdą be jokių želdinių ir fontanų, tačiau iš ankstyvesnių rašytinių šaltinių yra žinoma, kad

ju toje vietoje būta: karalienė Bona Sforca, Žygimanto II (Senojo) žmona, gyvenusi rūmų rytinio korpuso apartamentuose, po savo langais buvo užveisusi renesansinį „itališką“ sodą¹, o jos sūnus Žygimantas Augustas Vilnios ir Neries santakoje buvo liepės iškasti tris sodo tvenkinius². XVII a. pradžioje Vilniuje lankėsi pranciškonas brolis Antanas ir atkreipė dėmesį į „pilies sodą“, kuris Italijos pavyzdžiu buvęs su alėjomis, špaleriais, apsodintais vyšnaitėmis vietoj apelsinmedžių. Sode gausu fontanų ir šulinių, kurių buvę daug ir pačiame mieste dėl palankios vietovės, iš aukštumų tekant šaltiniams³.

1. Renesansinės Gonzagų rezidencijos Mantuoje (Italija) sodas vidiniame rūmų kieme. Audronės Kasperavičienės nuotrauka.

Europos šalių istoriografijoje apstu veikalų, skirtų istoriniams sodams ir parkams nuo seniausių laikų iki mūsų dienų⁴. Ypač tuo gali pasigirti lenkai, apžvelgę ne tik Lenkijos⁵, bet ir Lietuvos sodų ir parkų problematiką⁶, kur šiek tiek vietas skirta ir Vilniaus žemutinės pilies želdiniams⁷.

Lietuvos istoriografijoje kol kas apsiribota tik dabartinių parkų planavimu ir analize, o istoriniams sodams ir parkams dėmesio skiriama labai mažai⁸, nebent XVIII a. pab. – XIX a. I p. Vilniuje užveistam Botanikos sodui ir jo steigėjui profesoriui Stanislovui Bonifacui Jundzilui⁹.

Nagrinėjant istorinių sodų ir parkų klausimą dažniausiai remiamasi rašytiniais šaltiniais, o archeologiniai šaltiniai yra visai ignoruojami, nors jie galėtų pateikti vertingos informacijos apie planinę sodų struktūrą: vaismedžių, fontanų, skulptūrų vietas. Tą jau seniai suprato kiti mūsų kaimynai – rusai, archeologinių tyrimų duomenis laikę vienu iš svarbiausių faktorių, siekiant atkurti istorinį landšaftą¹⁰. Jie atkreipé dėmesį ir į tai, kad nepakanka surinkti vien archyvinius istorinius duomenis bei ikonografiją – senas nuotraukas, planus ir bréžinius, – reikia atsigrežti ir į vieno ar kito laikotarpio grožinę literatūrą bei tautosaką, kur galima rasti vertingos, tikslios, nors ir ne moksliskai pateiktos informacijos¹¹.

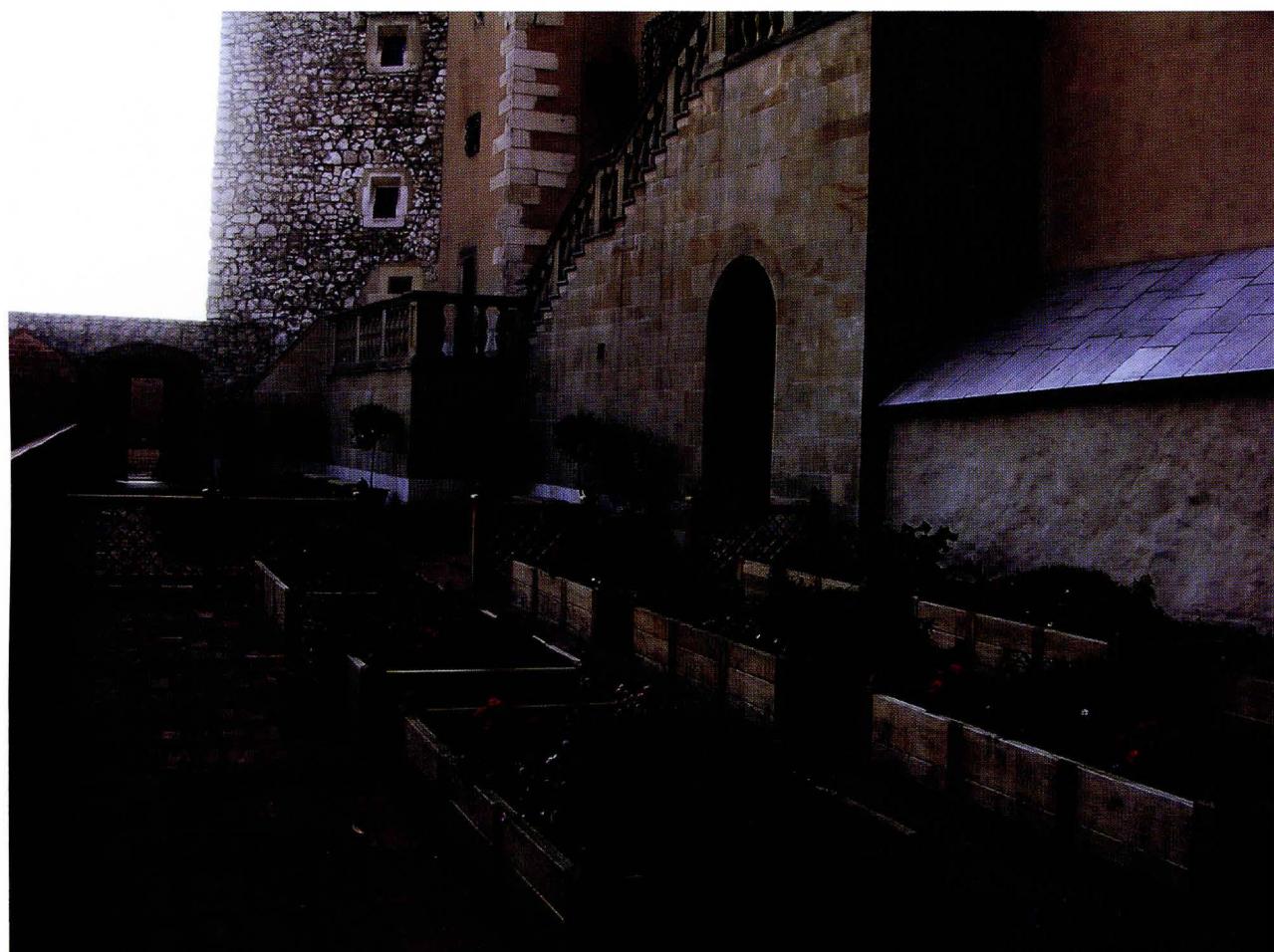
Lietuvoje iki šiol nuosekliai nėra tyrinėtas nė vienas sodas. Vilniaus karališkajį sodą irgi dar reikia lokalizuoti

bei nustatyti jo planinę struktūrą. Tam būtina ištirti nemažą plotą priešais Valdovų rūmus iki pietinės gynybinės sienos (šiuo metu yra padarytas tik vienas pjūvis, tačiau jo duomenų nepakanka). XVI – XVII a. I p. sodo liekanas tikimasi rasti maždaug 3 m gylyje, o aukščiau glūdi XVII a. II p. – XIX a. pastatų ir gatvių liekanos, kurios nukentėtų, jeigu sodas būtų užveistas dabartiname paviršiuje, neatlikus tyrimų: mūrus suardytu medžių šaknys.

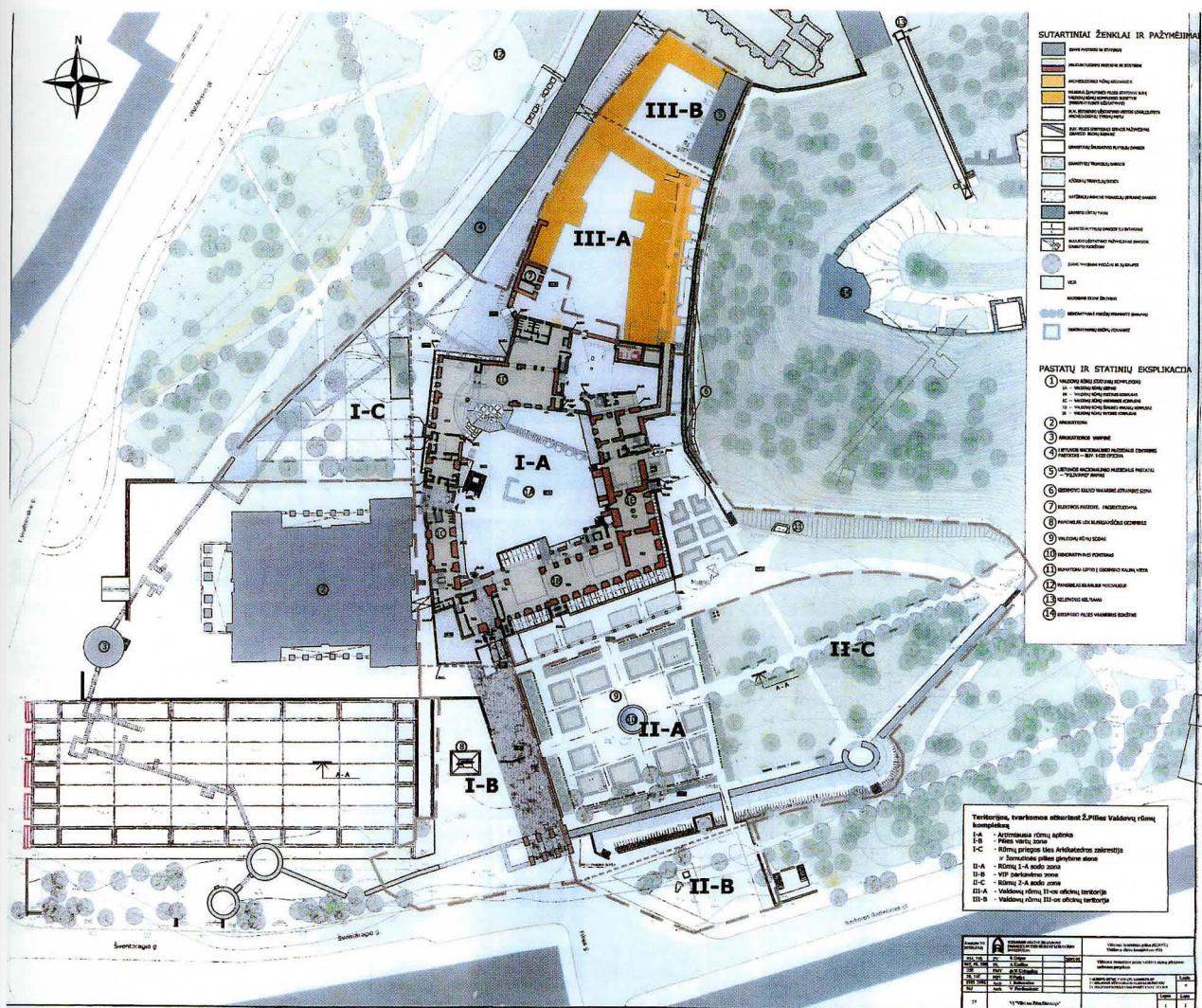
Prieš metus karališkojo sodo liekanos buvo aptiktos ir išsamiai ištirtos Vaveliye (Krokuva) (pav. 2), kur rezidavo Abiejų Tautų Respublikos valdovai. Šių tyrimų duomenys gali būti naudingi ir mūsų tyréjams. Atkuriant karališkajį sodą, būtina atsižvelgti ir į kitų vietovių susijusius su Lietuvos valdovais, tyrimų duomenis bei atkūrimo patirtį. Lygiai taip pat svarbu atsižvelgti ir į konkretaus objekto – istorinio karališkojo sodo – vietą dabartinėje erdvėje bei sąveiką su šalia esančiais kitais objektais ir ju meninę architektūrinę stilistiką: tai turėtų būti darnus ansamblis, grąžinantis mus į savo klestėjimo laikus.

Šiuo metu yra parengtas Valdovų rūmų atkūrimo techninis projektas, kuriame pavaizduoti ir būsimi sodai (pav. 3), tačiau jiems kol kas nėra skirta lėšų, todėl šis klausimas yra nukeltas kitam atkūrimo darbų etapui. Jis bus sprendžiamas, pasitelkus tyréjų, projektuotojų ir landšafto specialistų pajegas.

Vis dėlto, nors ir negalime pasigirti sukaupta ir apdorota išsamiai istorinių, architektūrinių ir

2. Atkurtas Krokuvos karališkosios pilies renesansinis sodas. Rasos Abramauskiienės nuotrauka.

3. Vilniaus žemutinės pilies Valdovų rūmų atkūrimo techninis projektas. Parengė UAB Projektavimo ir restauravimo institutas.

ikonografinių duomenų baze, šiokios tokios informacijos apie Vilniaus žemutinės pilies želdinius turime: archeologinių šios vietas kasinėjimų metu tyrinėjant kultūrinį sluoksnį buvo paimti grunto pavyzdžiai palinologinei (žiedadulkių) analizei. Šie duomenys paliudijo dekoratyvinio gėlyno Žemutinės pilies teritorijoje buvimą: XIII – XV a. sluoksnį mėginiuose rasta dekoratyvių gėlių – astrų, gvazdikų, katilélių, ožekšnio krūmo žiedadulkių¹². Tai rodo, kad šios gėlės tais laikais buvo auginamos darželiuose¹³.

Sodo daiktinių „užuominų“ galima aptikti tik XV a. pab. – XVI a. pradžioje. Šio laikotarpio archeologiniame sluoksnyje rasta didelių storasienių žaliai glazūruotų vazonų skylėtais dugnais ir iрéžtomis banguotomis linijomis puoštais angokraščiais. Tokio tipo indų pasitaikė tyrinéjant Valdovų rūmų pietinių vartų bokšteliu rūsi. Šio rūsio užpildo žiedadulkių tyrimai parodė didelį mirtų šeimos augalų kiekį. Kadangi tokie augalai lepūs, tikriausiai buvo auginti patalpoje – puošę rūmu menes¹⁴.

Ten pat rasta ažuolo, liepos, beržo žiedadulkių bei lazdyno ir kaštono riešutų, net itališko karališkojo riešuto vaisių. Tai galbūt parko buvimo ankstyvojo renesanso laikais irodymas.

Kartu buvo surasta uogų – aviečių, erškėčių, gervuogių, žemuogių, katuogiu, vynuogiu – sėklų ir kaulavaisių –

vyšnių, slyvų – kauliukų, tačiau šie radiniai vis dėlto dar neleidžia kalbėti apie minėtų augalų veisimą šalia pilies, o veikiau rodo to laikotarpio mitybos ypatumus, pristatant į pilį īvairių rūsių maisto produktus, nes šie vaismedžiai tuo metu Lietuvoje neaugo¹⁵.

Sprendžiant iš žiedadulkių tyrimų, Žemutinėje pilyje maistui buvo naudojamos ir tuo metu auginamos grūdinės kultūros – miežiai, kviečiai, avižos, rugai, grikiai. Javų pasėliai, suprantama, nebuvu auginami Žemutinėje pilyje, į dvarą buvo pristatomi tik jų produktai, o štai ankstinės kultūros – pupos, žirniai – bei daržovės – kopūstai, ridikai, ropės¹⁶ – galėjo būti auginamos ir darže šalia pilies. Čia turėjo augti ir prieskoniniai augalai. Padažams, be kurių neįsivaizduojamas viduramžių patiekalų gaminimas, buvo naudojamos vietinės prieskoninės žolės: krienas, garstyčios, pipirmétės, čiobreliai, taip pat ir iš šiltujų kraštų atgabenti prieskonai: bazilikai¹⁷, viksvuolės – migdolų arba riešutų pakaitalas, pelynai, tinkantys ir mésai, žuviai paruošti, pipirnės – salotoms¹⁸, raudonėliai, salierai, tinkami žuvų, mésos, daržovių patiekalamams¹⁹; ju žiedadulkiu aptikta ir VŽP²⁰.

Iki XVI a. rašytinių duomenų apie Vilniaus žemutinės pilies želdinius neturime. Kuri laiką sodui veisti nebuvo

4. Vilniaus pilys. Iš Georgo Brauno ir Franso Hogenbergo „Pasaulio miestų albumo“ (1581 m.). Fragmentas.

palanki ir politinė situacija – karai dėl sostinės XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje. Greičiausiai tuomet sodo ir nebuvo. Nuolat besikeičiantys pilies šeimininkai vargu ar turėjo laiko rūpintis dar ir pilies aplinkos estetika. Padėtis turėjo keistis aprimus politinei situacijai XV a.

Šiek tiek peno pamastymams turime, remdamiesi rašytiniem žiniomis apie dLk Vytauto dvaro gyvenimą. 1413 m. Lietuvos valdovą aplankė flamandų kelialojas Žiliberas de Lanua. Pirmiausia jis atvyko į Vilnių, tikėdamasis rasti kunigaikštį pilyje. Deja, jo kelionės aprašyme nėra nė žodžio apie sodą. Pastabusis Lanua, atkreipęs dėmesį į tokias „smulkmenas“, kaip vilniečių drabužiai ir šukuosenos, nebūtų galėjęs nepamatyti sodo, jeigu jis būtų buvęs šalia pilies. Tiesa, Žiliberas de Lanua Vilniuje lankėsi žiemos metu, kuomet galimą sodą ar daržą dengė sniegas.

Yra duomenų, kad 1536 m., valdant Žygimantui Senajam, karalienės Bonos pageidavimu italų architektas J. Hartulanus Vilniaus žemutinėje pilyje užveisė itališko pavyzdžio sodą su alėjomis, gazonais, gelių lysvėmis, balto marmuro skulptūromis ir puošnaisa tilteliais²¹. Manoma, kad jis tuo metu nenusileido gražiausiemis Italijos ir Prancūzijos sodams.

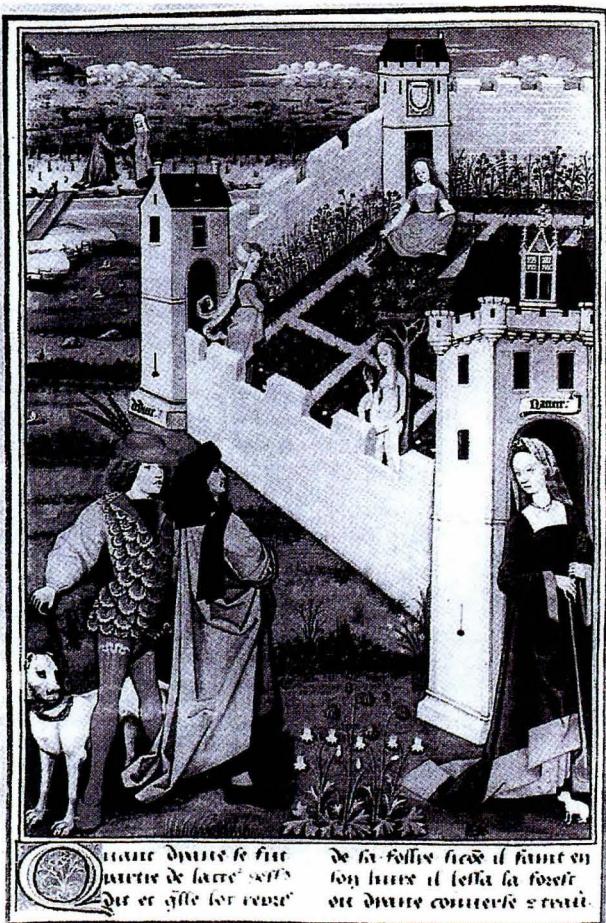
Su karalienės Bonos vardu siejamas pirmųjų vynmedžių užveisimas Lietuvoje. Tais laikais taip pat pradėti auginti agrastai, serbentai, ligustrai, kukmedžiai²².

Greičiausiai karalienės Bonos sodas ir yra pavaizduotas Franco Hogenbergo ir Georgo Brauno „Pasaulio miestų albume“, išleistame 1581 m.²³, tačiau pieštame, kaip manoma, 1545 m.²⁴ (pav. 4). Iš šio vaizdo galima spėti, kad sodas buvo stačiakampio plano, ištęstas ryti-vakarų kryptimi ir, kaip iprasta tiems laikams, apjuostas siena (pav. 5). Vaismedžiai Jame buvo susodinti alėjomis, o didžiajų sodo dalij užémė lysvėse susodinti neaukštū augalai: gélės, daržovės, prieskoniniai.

Karalienės Bonos sodo, sprendžiant iš pateikto vaizdo, niekaip nepavadinsi parku, kuris mums suprantamas kaip poilsio zona su retais, egzotiškais augalais, karpytomis gyvatvorėmis, tvenkiniais su jų gražiausiais akcentais – fontanais, pavésinėmis ir marmurinėmis skulptūromis. Čia pavaizduoti tik želdynai, tačiau jie išdėstyti tvarkingai ir

planingai, kas būdinga itališkiems sodams. Galbūt piešinio autorai nenorėjo leistis į detales, – juk vaizdavo miesto planą, kuris visas yra gana schematiškas ir geometriškas.

XIX a. lenkų istorikas Mykolas Balinskis teigė, kad pirmosios po karalių giminės – Radvilų – sode augo eglų, liepų gyvatvorės, alėjomis buvo susodintos vyšnios, obelys, klombose augo juozažolės, briedgaurės, védrynai, rozmarinai, lavandos,

5. XVI a. pradžios prancūzų miniatiūra. Iš kn.: Małgorzata Szafranka. Po co ogrodowi pałac? // Pałac w ogrodzie: Materiały sesji naukowej. Warszawa, 21–22 maja 1998. – Warszawa, 1999. – P. 25.

buksmedžiai, našlaitės²⁵. Tikėtina, kad panašiai turėjo atrodyti ir didžiojo kunigaikščio Žygimanto Augusto sodas.

XVII a. šaltinis, iš kurio galima spręsti apie augalus, galbūt augintus ir Lietuvos valdovų rūmų sode, – didžiojo Lietuvos kunigaikščio ir Lenkijos karaliaus Jono Kazimiero III Varšuvos karališkojo sodo augalų katalogas, išleistas 1652 m. Jame paminėti tokie augalai: baltasis kénis, kazokinis kadagys, diemedis, svarainis, siauralapis žilakrūmis, graikinis riešutmedis, sausmedis, baltauogis šilkmedis, jazminas, žalioji rūta, juodauogis šeivamedis, miltingasis šermukšnis, alyvos, žiemė.

Kaip matome, karališkojo sodo klausimu dėl duomenų fragmentiškumo ir padrikumo kol kas platesniu apibendrinimui padaryti negalima. Galima tik konstatuoti, kad esamus istorinius, archeologinius, botaninius, palinologinius ir kitokius duomenis reikia nuolat pildyti ir gretinti tarpusavyje. Belieka viltis, kad šiame straipsnyje iškelta problema susilaiks jaunosios kartos mokslininkų dėmesio ir nuoširdaus kryptingo triūso.

The Garden of the Vilnius Lower Castle: Data and Problems of Reconstruction

Summary

The restoration of the Royal Palace of Vilnius is related with the palace environment. The Renaissance and Baroque residences of European sovereigns' have parks with trimmed greeneries, fountains and sculptures.

The data about the park of the Lithuanian Royal Palace are very scanty. It is known from historical sources that a garden with cherry-tree alleys, ponds and fountains and marble sculptures used to surround the palace. Geometrically arranged palace garden is depicted in the iconography of the middle of the 16th century – the preserved Vilnius city plan.

Archaeological data are also a source of information about the garden. Unfortunately, this problem so far has received

6. Vokiečių (Reino aukštupio) dailininko paveikslas „Rojaus sodas“. Iš kn.: *The Art of Gothic: Architecture. Sculpture. Painting*. – Könemann, 2004. – P. 435.

no attention. Based on the archaeological data, it is possible to determine the layout of the garden and places of fountains and sculptures. The experience gained during the studies of other sovereigns' residences could be of great use.

Palynological analyses of the cultural layer of the Lower Castle of Vilnius revealed that decorative parterres existed in this territory as far back as the 13th–14th centuries. Sherds of large flowerpots, seeds and stone fruits of linden, conker and walnuts prove the existence of a garden. Beans, peas, cabbages, radish, turnips and potherbs were grown in the kitchen garden near the palace.

Translated by Ada Jurkonytė.

¹ Birutė Rūta Vitkauskienė. XVI – XVII a. Vilniaus žemutinės pilies valdovų rūmai istoriniuose šaltiniuose // Vilniaus žemutinė pilis. XIV a. – XIX a. pradžia. 2002 – 2004 m. istorinių šaltinių paieškos. – Vilnius, 2006. – P. 89.

² Ten pat, p. 94.

³ Marija Łowmiańska. Wilno przed najazdem moskiewskim 1655 roku. – Wilno, 1929. – P. 63–65.

⁴ Longin Majdecki. Historia ogrodów. – Warszawa, 1978; Ronald King. The quest for paradise: a history of the world's gardens. – New York, 1979.

⁵ Gerard Ciołek. Ogrody polskie. – [Warszawa], 1954.

⁶ Królewskie ogrody w Polsce // Materiały sesji naukowej. Warszawa, 10–11 maja 2001 roku / Pod red. Małgorzaty Szafranśkiej. – Warszawa, 2001; Pałac w ogrodzie // Materiały sesji naukowej. Warszawa, 21–22 maja 1998 roku / Pod red. Bożeny Wierzbickiej. – Warszawa, 1999.

⁷ Józef Maroszek. Pałace i ogrody w Wilnie i na jego przedmieściach // Pałac w ogrodzie..., p. 101–105.

⁸ Istoriniai parkai ir sodai Lietuvoje. – Vilnius, 1999.

⁹ Audrius Skridaila. Vilniaus universiteto Botanikos sodas 1782 – 1842 metais ir pirmieji moksliniai šaltiniai apie augalų introdukciją Lietuvoje // Dendrologia Lithuaniae. T. 3 – Vilnius, 1996. – P. 50 – 73; Vilniaus universiteto Botanikos sodas amžiu sandūroje: VU Botanikos sodo 220 metų sukaktiai skirtos konferencijos, ivykusios 2001 m. vasario 28 d., pranešimai. – Vilnius, 2001; Pamiętniki życia księdza Stanisława Jundziła // Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce. – T. 13. – Kraków, 1914.

¹⁰ Н.А. Ильинская. Восстановление исторических объектов ландшафтной архитектуры. – Ленинград, 1984. – С. 19 – 20.

¹¹ Ten pat, p. 20.

¹² Daiva Steponavičienė. Vilniaus žemutinės pilies valdovų rūmų teritorija. Ploto pietryčių kampe 1998 m. [archeologiniai] tyrimai

(Perkasa Nr. 4). Ataskaita. – Vilnius, 1999. MA IIR B. 2889. MA IIR B. 2889. – P. 154 – 158.

¹³ Dar 1978 m. tiriant Arsenalo teritoriją, žiedadulkių analizė parodė, kad XIII – XIV a. Žemutinės pilies teritorijoje ir greta jos augintos gėlės – Vytautas Daugudis, Albertas Lisanka. Vilniaus Gedimino..., p. 11.

¹⁴ Daiva Steponavičienė. Rūmų Pietinių vartų bokšto tyrimai: [Archeologinė ataskaita]. Radinių sąrašas. Vilnius, 1997. MA IIR B. 2670. PTC LP B. 84. – P. 12.

¹⁵ Ten pat, p. 6

¹⁶ D. Steponavičienė Rūmų pietinių..., p. 89; D. Steponavičienė Vilniaus žemutinės...1998 m. ataskaita..., priedas 1.

¹⁷ Atežtas iš Vidurinės Azijos, Vakarų Europos – S. Dagytė, E. Penkauskienė. Prieskoniniai augalai. – Vilnius, 1985.

¹⁸ Lietuvoje žinoma nuo XIII a., atgabenta iš Viduržemio jūros pakrančių – ten pat.

¹⁹ Paplitęs daugiausia Pietų ir Vidurio Europoje – ten pat.

²⁰ D. Steponavičienė Rūmų pietinių..., p. 89; D. Steponavičienė Vilniaus žemutinės...1998 m. ataskaita..., priedas 1, 2.

²¹ Tadas Adomonis, Klemensas Čerbulėnas. Lietuvos dailės ir architektūros istorija. T. 1: Nuo seniausių laikų iki 1775 m. – Vilnius, 1987.

²² Stanisław Wodziński. O chodowaniu, użyciu, mnożeniu i poznawaniu drzew, krzewów, roślin i ziół celnieszzych ku ozdobie ogrodów przy zastawianiu do naszej strefy. T. 1. – Kraków, 1818.

²³ Georg Bruynen, Frantz Hoogenbergh. Orbium praecipuarum totius mundi. Liber III. – Colognia Agrippina, 1581.

²⁴ Vladas Drėma. Dingęs Vilnius = Lost Vilnius = Ичезнувший Вильнюс. – Vilnius, 1991.

²⁵ Michał Baliński. Pamiętniki o królowej Barbarze żonie Zygmunta Augusta. – Warszawa, 1843.